

S T R A I P S N I A I

LIETUVIŠKOS MARGINALIJOS XVIII–XIX AMŽIAUS KNYGOSE

SONDRA RANKELIENĖ

Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyrius,
Universiteto g. 3, 2734 Vilnius, Lietuva

Marginalija (lot. *marginalis* – paraštinis) vadinamos rankraštinės pastabos knygų arba rankraščių paraštėse, taip pat paraštėse esančios turinį aiškinančios spausdintos pastabos¹. Straipsnyje bus aptariamos tik rankraštinės marginalijos, kurios gali būti atsitiktinės, t. y. nesusijusios su tekstu, arba paaiškinančios knygos tekstą kalbos ar turinio atžvilgiu. Pastabas knygos paraštėse, tarp eilučių arba priešlapiuose paprastai įrašydavo knygos savininkai arba skaitytojai². Rankraštinų marginalijų turinys yra įdomus ir filologiniu, ir knygotyryniu aspektais. Ypač tai pasakytina apie senąsias XVI–XVIII a. rašytas pastabas. Tokios marginalijos gali suteikti nemažai svarbios informacijos istorijos mokslui, tautosakos tyrinėtojams ir papasakoti apie to meto skaitytoją. Neretai marginalijos registruojamos, publikuojamos, sudarinėjami knygų su rankraštinėmis marginalijomis katalogai. Yra išleistas Britų bibliotekos knygų katalogas, kuriame surašytos knygos su rankraštiniais autorių arba atsitiktinių žmonių paliktais įrašais³. Rankraštinis įrašus knygoje tyrinėjo rusų (I. V. Pozdejeva⁴, J. A. Labyncevas⁵), latvių (I. Klekere, S. Šiško⁶) mokslininkai. Lietuvoje keletą straipsnių apie kitakalbes marginalijas yra paskelbusi A. Baziūnienė⁷. Lietuviškos marginalijos senosiose knygoje buvo tyrinėtos kiek mažiau, išskyrus pačius seniausius XVI–XVII a. lietuviškus rankraštinis įrašus. Netgi Lietuvos nacionalinėje bibliografijoje yra užregistruotos tik šešios rankraštinės marginalijos spausdintose knygoje⁸. Tai patys seniausi žinomi lietuviški rankraštiniai tekstai.

¹ Knygotyra : enciklopedinis žodynas. Vilnius, 1997. P. 248.

² Encyklopedia wiedzy o książce. Wrocław, 1971. Sklt. 799, 1468.

³ Alston R. C. Books with manuscript: a short title catalogue of books with manuscript notes in the British Library. London, 1994.

⁴ Поздеева И. В. Записи на старопечатных книгах кирилловского шрифта как исторический источник // Федоровские чтения, 1976 : Читатель и книга. Москва, 1978. С. 39–55.

⁵ Лабынцев Ю. А. Читатели старообрядческих изданий и их записи на экземплярах собрания отдела редких книг Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина // Федоровские чтения, 1976 : Читатель и книга. Москва, 1978. С. 77–83.

⁶ Klekere И., Шишко С. Читательские записи 1856–1870 годов в латышских книгах // Из истории латышской книги. Рига, 1988. С. 96–110.

⁷ Baziūnienė A. Apie marginalijas kaip knygų prekybos istorijos šaltinį // Knygotyra. T. 21(1993), p. 16–20.

⁸ Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba. Vilnius, 1969. T. 1. P. 491–542.

Šios marginalijos nacionalinėje bibliografijoje yra tik suregistruotos. Čia nepateikiamas įrašų tekstas, bet nurodoma, kurioje knygoje buvo aptiktos minimos marginalijos ir apytikslis jų įrašymo laikas. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas – lietuviški poteriai – buvo rastas knygoje „Tractatus sacerdotialis“ (Straßburg, 1503, sign. II 3003–3006). Apie šiuos lietuviškus poterius, įrašytus knygos priešlapiuose pirmaisiais XVI a. dešimtmečiais, daug rašyta. Poteriai iššifruoti ir transkribuoti į dabartinę lietuvių kalbą, todėl straipsnyje plačiau apie šį rankraštinį tekstą nebus kalbama⁹. Taip pat yra publikuoti poteriai, rasti Baltramiejaus Vileto verstoje knygoje „Evangelias bei epistolas...“ (Karaliaučius, 1579, sign. Lr 1387)¹⁰. Daugiau išsamesnių XVIII a. pabaigos, o ypač XIX a. lietuviškų marginalijų tyrinėjimų ir publikacijų beveik nėra.

Rašant šį straipsnį buvo naudotasi Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriaus Lietuviškų knygų ir BAV (Bibliotheca Academiae Vilmensis) fondų knygomis bei tame pačiame skyriuje sukaupta proveniencijų kartoteka. Kadangi lietuviškų marginalijų įvairiakalbėse knygose aptikta gana daug, jos sąlygiškai suskirstytos į tam tikras grupes, kad būtų patogiau jas visas aptarti. Šio straipsnio tikslas – pabandyti apžvelgti dažniausiai pasitaikančias spausdintose knygose lietuviškų marginalijų rūšis, suskirstyti jas į tam tikras grupes ir pateikti įdomesnių lietuviškų rankraštinių įrašų pavyzdžių.

Straipsnyje bus aptariamos XVIII–XIX a. marginalijos lietuvių kalba. Rankraštiniai įrašai knygose gali būti labai skirtingi, parašyti įvairiose knygos vietose – pradžioje, viduryje, paraštėse. Dažnai marginalijų galima rasti knygos skyrių pabaigoje po tekstu arba kitoje iliustracijų lapų pusėje. Be to, knygų savininkai kartais įklijuodavo papildomus liniuotus ar languotus, kai kada netgi atskirai surištus lapus, į kuriuos vėliau įrašydavo maldas, giesmes, dainas, patarles. Straipsnyje cituojamos marginalijos pateikiamos tokios, kokios buvo rastos, t. y. bus stengiamasi kuo tiksliau atkartoti ir rašybą, ir kalbą. Kai kurias marginalijas, jų dalis ar žodžius buvo labai sunku įskaityti, kartais nepavykdavo jų netgi perskaityti, todėl tam tikros straipsnyje pateikto pavyzdžio vietos gali būti tik numanomos. Tokiais atvejais dedamas daugtaškis arba rašomas numanomas žodis laužtiniuose skliaustuose. Kadangi marginalijų yra labai daug ir įvairių, visus surastus knygose įrašus pagal jų turinį galima sąlygiškai suskirstyti į kelias grupes. Žinoma, ne visi rankraštiniai įrašai gali būti vienareikšmiškai priskirti kuriai nors grupei – labai dažnai jie susideda iš kelių skirtingos kilmės ir prasmės įrašų. Toks marginalijų grupavimas aptariant aptiktuosius rankraštinius įrašus padės išvengti painiavos. Galima būtų išskirti šias lietuviškų marginalijų grupes:

1. Poteriai, giesmės, maldos ir kiti religinio turinio įrašai.
2. Pasakos, nutikimai, įvairios istorijos, dainos, patarlės, priežodžiai.
3. Marginalijos, susijusios su knygos tekstu: vertimai, paaiškinimai, įvairios taisyklės, užrašytos gramatikose, žodynuose, pamokslų rinkiniuose.

⁹ Lebedys J., Palionis J. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas. Vilnius, 1963.

¹⁰ Augstkalnis A. Jauns vecleišu teksts // Archivum philologicum. Kn. 4. (1933), p. 108–122.

4. Ūkininkų užrašai apie orus, ūkio darbus ir pan.
5. Marginalijos apie knygos savininko ir jo šeimos gyvenimo įvykius.
6. Kitos marginalijos.

1. Poteriai, giesmės, maldos ir kiti religinio turinio rankraštiniai įrašai. Tai bene gausiausia lietuviškų marginalijų grupė. Dažniausiai šios marginalijos buvo rašomos religinio turinio knygelėse, papildant maldeles ar giesmes naujais, kažkur girdėtais ar savo sukurtais tekstais. Dažnai tokiose knygose šie rankraštiniai tekstai, užrašyti papildomai įklijuotuose lapuose, atkurdavo trūkstantus ar išplėstus knygos puslapius. Giesmės ir poteriai papildydavo maldaknygių, giesmynų bei brevijorių tekstus jau nuo XVI a. Tiesa, tada šie įrašai būdavo rašomi lotynų kalba. Kiek vėlesniuose leidiniuose atsiranda lenkiškų poterių ir giesmių. Lietuvių kalba religinio turinio rankraštiniai tekstai paplinta XIX a., dažniausiai lietuviškose knygose.

Įdomios yra lietuviškos maldos, įrašytos knygoje „Ewangelie polskie y litewskie“ (Vilnae, 1674, sign. Lr 108–109). Jokios datos šalia lietuviškų maldų, įrašytų trijuose puslapiuose knygos pabaigoje labai gražiu smulkiu šriftu, nėra. Po lietuvišku tekstu dar yra maldos lenkų ir lotynų kalbomis, rašytos ta pačia ranka. Čia irgi neužsimenama apie tai, koku metu jos galėjo būti parašytos. Lietuviškas tekstas yra lapuose, kurie jau buvo įrišant knygą; popieriaus savybės labai panašios į knygos popieriaus. Gali būti, kad popierių su lietuvišku tekstu buvo pagamintas XVII a., o lietuviškos maldos įrašytos prieš įrišant knygą. Pats maldų tekstas bei rašymo stilius irgi atrodo senesni, nei būdavo įprasta rašyti XIX a.: *Buk paszłowintas Diawe Traycey Szwentoij wienas, taw kłonioius, tawe mel:dziu, tawe iszpazinsdu, Diawa Tėwa, Diawa Sunu, Diawa Dwase Szwenta, Tris Persunas, wienna Diawa, Traijce szwenta, ne sutwerta, dangaus ir ziames sutwertoi ...* Čia pateikiama tik viena pastraipa iš minėtų maldų rankraščio. Šiam rankraštiniam lietuviškam tekstui reikėtų atskiro išsamesnio tyrinėjimo.

Lietuviškų maldų galima rasti ir lotyniškose knygose, skirtose dvasininkams. Štai knygos „Rituale sacramentorum...“ (Vilnius, 1832, sign. Lr 851) viduryje kartu įrištuose tuščiuose lapuose yra toks rankraštinis tekstas: *NN Iszganjtois Iezusas Ponas nor tawi apdowanoti łoskomis Sawa, idat stotumes uczestniku Sakramenta, Kuri anas pastanawia ant patwirtinima ligońiu. Ira taj łoska, kurios didela trozka geri Katalika yr Szwęńtije. Dielto esu gataus duti tau ta Sakramenta paskutini patepima, idat dastotume siła reikalingu przs neprietelus duszes apsiczistume isz wysu grieku powszedniu ...* Visas šis įrašas apie paskutinį patepimą parašytas juodu rašalu dviejuose lapuose labai gražiu, beveik kaligrafiniu šriftu, tarmiška lietuvių kalba. Tiesa, pabaigoje įsipainioja viena lenkiška frazė: *Po ostatnim pomazaniu*. Galima manyti, kad šio teksto autorius buvo dvasininkas, greičiausiai lietuvis. Tos pačios knygos pabaigoje yra kitas rankraštinis tekstas lotynų kalba. Iš rašto ypatybių spėjama, kad abu tekstus rašė ne tas pats žmogus.

Dar didesnės apimties lietuviškas rankraštinis įrašas religine tematika yra knygoje „Ziegorius Mukos Wieszpacies arba Apmisliimas kenteiimu Jezaus Christaus Diowo Zmogaus...“ (Karaliaučius, 1874, sign. Lr 12840–12841). Čia perrašyta visa 198 puslapių knyga. Rankraštis prasideda taip: *Kalwaria arba Kialis Kri-*

ziaus Sopulun Jezusa Kristusa izz namu Pilota ant kalna Kalvarios turenczia kiaturio-
lika staciu Staszya Jozapa 1880. Pradieju raszyt Juni Mena 1880 dienaj. Pačioje kny-
gos pabaigoje Juozapas Stašys parašo apie savo darbo baigimą: *Pabojgiu raszyt*
Mienasi Iuni 24. Diena Užgims Iono Kriksztitojus 1881. Szyta Knigel Iozapa Staszjo
ysz Uliczios Stramytu o Parapijos Zabiszkiu. Šalia įrašytas autoriaus vardas kirilica.
Toks tikslios datos ir „rašytojo“ vardo nurodymas mums yra labai patogus – galime
nustatyti rankraščio autorių, darbo pradžios ir pabaigos datą, vietovę, kurioje gy-
veno ir dirbo šis žmogus. Tas pats Juozapas Stašys papildė ir dar vieną lietuvišką
knygelę „Trumpas apsakimas ape Apsirejszkima Szwencziausios Pannos Marijos
Lourde“ (Krokuva, 1876, sign. Lr 12825). Čia surašytos 15 „tajemnyčių“. Visas
rankraštinis tekstas telpa į šešis puslapius, kurių pabaigoje yra štai toks nurodymas:
Wjysus 15 Tajemniczės Turiek wiliti Szwin Marija Panna yr nie už mirszka praszit jos
pamacza.

Ilgus įrašus į knygas žmonės rašydavo ne taip jau dažnai. Kiek daugiau yra
knygų su įrašytomis nedidelėmis maldelėmis, giesmėmis, visokiais palinkėjimais.
Knygoje „Nowenos prie Wieszpaties Jezaus...“ (Vilnius, 1863, sign. Lr 271) prieš
antraštinį lapą įklijuotame liniuotame lape yra nedidelė giesmelė:

Giesmie panos Szwinczieusis
Szwinczieusie pana cudaunam abrazi
Getbek motina sunkiosie wargosie
Neiszlajsk pono izz apiekas sawa
Nedok pražuti biednaj duszej mana
Dusziu ir kunu tau Aperawoiju
Už newalniku ant amziu pastoiju.
Amen. Giedas tris kartus. 1898 m.

Greičiausiai giesmę užrašė Pranas Kozulis iš Vižeičių kaimo, nes įklijuotojo
lapo kitoje pusėje violetiniu pieštuku įrašyta šio žmogaus pavardė, vietovardis ir
data. Tokiame pačiame lape knygos pabaigoje randame dar vieną įrašą: *Kosztounuo-*
ja 40 k. Panašių giesmių knygoje yra ir daugiau.

Didelę dalį religinių rankraštinių tekstų sudaro įvairios maldelės. Dažniau-
siai jos esti labai trumpos, vos kelių eilučių, nors kartais jas gali sudaryti kelios
ilgesnės maldelės ar palinkėjimai. Knygoje „Naujes ałtorius...“ (Vilnius, 1859,
sign. Lr 10299) šalia savininko Tamošiaus Zabecko nuosavybės įrašo yra štai
tokia maldelė: *Szwinczause Mariia pana Melskies uz mani ir uz bednus waikelus*.
Nors abu įrašai eina vienas po kito, bet pagal rašto ypatybes atrodytų, kad juos
rašė du skirtingi žmonės. T. Zabecko nuosavybės įrašas – tai gražus, lengvai įskai-
tomas tekstas, o maldelė parašyta atskiromis raidėmis, kai kurios jų netgi iš kitos
pusės (pvz.: Э, А). Dar įdomesnis įrašas yra knygoje „Garbie Diewa...“ (Tilžė,
1876, sign. Lr 4115): *Marjia motina Mielausie Motina Wjsu toskawiausia gink mums*
nug sunkjo Mirjmo jr nog czjarta uzpoljmo. Ši graži maldelė įrašyta knygos pabai-
goje, o pradžioje yra ir vienas knygos nuosavybės įrašas, rašytas turbūt to paties
raštininko. Knyga, o gal ir maldelės autorystė priklausė Ignui Šaučiūniui.

Dažnai knygosė galima rasti palinkėjimų ir pašlovinimų Dievui, Mergelei Marijai, kai kuriems šventiesiems. Knygos „Naujas Testamentas...“ (Mintauja, 1844, Lr 166) pabaigoje esančiame priešlapyje įrašyti tokie *pastawinimaj*: *Tegul atsileka G=as D=as su jumis keipo buwe su tewajs jusu o tegul jus neapłajdzi niej jus atmeta, bet tegul palenka szirdi jusu sawesp idet wajkszcztomet kialejs D=e, pilditems prisakimus Ja. Ant to wissi tarkim – Amen!* Šį rankraštinį tekstą sudaro keturi panašūs „palinkėjimai“, užimantys visą priešlapį. Kiekvienas iš jų baigiasi vienoda fraze: *Ant to wissi tarkim – Amen*. Atidžiau panagrinėjus rašto ypatybes, galima būtų teigti, kad šį tekstą užrašė įgudęs žmogus. Nors įrašas gana sunkiai įskaitomas, bet aišku, kad jis rašytas greitai, įpratusia ranka. Tiesą pasakius, tokį rankraštį daug sudėtingiau perskaityti negu mažiau raštingo žmogaus. Neįgudusia ranka užrašytas tekstas dažniausiai esti labai gražus, beveik kaligrafiškas: kiekviena raidė parašyta atskirai, su visomis tiksliai išbrėžtomis linijomis bei išraitymais.

Be jau minėtų rankraštinio religinio turinio įrašo rūšių, dar galima būtų išskirti tekstą, atkuriantį trūkstamas knygos vietas. Tokiu atveju vietoje išplėstų ar sugadintų knygos lapų įklijuojami nauji, į kuriuos vėliau perrašomas buvęs tekstas. Taip yra ir M. Olszewskio knygoje „Broma atwerta ing wiecznasti...“ (Vilnius, 1785, sign. Lr 1277). Čia trūksta nuo 19 iki 22 puslapio. Jų vietoje įklijuoti labai plono popieriaus lapeliai su ranka parašytu *Ketwirto padieimo* tekstu. Daugiau jokių įrašų ar kitokių knygos ženklų šioje knygelėje nėra.

2. Kita lietuviškų rankraštinųjų įrašų grupė – tai priešlapiuose ar įklijuotuose lapuose užrašytos **įvairios istorijos, dainos, patarlės, priežodžiai, burtai**. Kartais tokių dainų ar patarlių knygosė būdavo labai daug, jas užrašydavo į keletą knygos pabaigoje papildomai įklijuotų lapų. Kokiai nors vienai istorijai ar pasakai užtek-davo vietos pirmutiniame arba paskutiniame priešlapyje. Paprastai šio tipo marginalijos yra gana įdomios. Čia galima rasti jau nebežinomų dainelių, įvairių patarlių ar priežodžių, kurie dabar mums atrodo šmaikštūs ir neįprasti. Gali būti, kad publikuotos tokios marginalijos papildytų liaudies tautosakos rinkinius, padėtų filologams nustatyti dar nežinomus įvairių tarmių, bendrinės lietuvių kalbos bei gramatikos ypatumus.

Labai įdomus šios grupės rankraštinis tekstas buvo rastas Mikalojaus Daukšos 1599 m. Vilniuje išleistoje „Postilėje“ (sign. BAV 11. 2. 14). Tekstas paskutiniame „Postilės“ priešlapyje užrašytas juodu, jau išblukusiu rašalu, smulkiu šriftu. Šis įrašas labai sunkiai įskaitomas, todėl galima tik numanyti, apie ką jame kalbama. Ko gero, tai yra kokia nors istorija, pasaka ar pasakojimas iš Evangelijos. Tekstas parašytas tarmiška lietuvių kalba. Po juo dar yra keletas lotyniškų ir lenkiškų frazių. Cituojamas perskaitytas fragmentas: ... *wiena karta susikalbieie nēprietely ir ... dauše ir gałwa nukirto. Kunas ... [ant wietas] kur buwis nukirstus o gałwa nog kałna nuretedama bauke Panna ųvencause. bauke bauke idant [butu kam]. Buwa [spawiedne]. Išģirde anie ... eio pas kuniga kurs ... pas ana gałwa ... be kuno ...* Iš likusių eilučių galima suprasti, jog visas tekstas – tai kažkokia istorija ar pasakojimas, kuriame svarbią vietą užima *kunigas* ir *nukirstoji galva*. Jau minėtos frazės kitomis kalbomis, atrodo, nėra susijusios su lietuvišku tekstu. Sunku pasakyti, ar tai paties žmogaus įrašai.

K. J. Nezabitauskio knygelės „Surinkimas Dasekimu par Mokintus Žmonias, senowias amžiose tikray apey bytes...“ (Vilnius, 1825, sign. Lr 896) pabaigoje įklijuotuose lapuose įrašyti *Burtaj ir žines ape bites*. Tekstą sudaro dvi patarlės, dainelės ir pamokymai-burtai apie bites. Burtai labai įdomūs: *Reikia tureti pasi-storojus Viłko giarkle ir spietkus ing avili par ta leisti o niekados neužpułs nieks ant tu bicziu. Musu apigardejo (?) nors ape vilkus teijp kajp ir negirdet, ale ... bitininkaj dar tur pakelej viłko giarkles*. Kitas „burtas“ bitėms: *Kad bites iszriksta taj reikia [šaukti] kad „Išmire“ bo kad kitaip [šauksi] taj nesiejs bites*. Gali būti, kad mūsų dienų bitininkai dar žino šiuos burtus ir jais tebesinaudoja. Juos surašė F. Virikas iš Vervodžiaus 1894 m.. Rašydamas šiuos burtus ir toliau cituojamus priežodžius, knygos savininkas rankraštinio teksto pradžioje įrašė savo vardą, vietovardį bei rašymo metus. Be burtų, F. Virikas užrašė dar du priežodžius: *Nėr jokio rando kur bite kanda. Tikt trzt. (priežodis) ir Bite geresne už žida. Bo bite mirsza o židas keijpsta (stinpa). (patarle)*. Pacituosime vieną iš kelių užrašytų dainelių apie bites:

Daina kopinejant bites.

1. *Vajszczio bulus po ulicze
O telicze po seklicze
Kas ta bulu nuvaris
Daugel giaro padaris*
2. *Geroj dare kad nuware
Ne, iškados nepadare*
3. *Mus biczikes kajp karvikes
Bitinukai kajp jautukai
Nesza miadu rezginems
Korius krauja daržinen*
4. *Kajp prapleszim daržinike
Gersim saldže arielkike
Giarsim saldžes ir karczes
Vesim panas ing marczes.
Galas*

Šis tekstas užima mažiau negu du lapus, nors knygelėje yra įklijuota apie 30 tuščių lapų. Galbūt F. Virikas nebespėjo nieko daugiau įrašyti arba tęsė savo užrašus kur nors kitur. Šiaip ar taip, šie F. Viriko palikti užrašai – priežodžiai, patarlės, burtai ir dainelė – yra labai įdomūs.

Nė kiek ne blogesnė už bitininkų dainelę yra ir kita daina, užrašyta S. Gimžauskio knygelėje „Linkmenės“, išleistoje 1870 metais Leipgige (sign. Lr 818). Ji įrašyta knygos pabaigoje priklijuotuose lapuose. Daina yra ilga, todėl pacituosime tik jos pirmąjį posmelį:

*Židu rauda
Oj negraži naujna
Pamest gerti ketina
aj waj chower bim bam bam*

*Bus gal židam pawisam.
Agrul agrul kas cze bus
Wisi szimkej gal Pražus. ...*

Ši dainelė užrašyta penkiuose lapuose, o pačioje pabaigoje randame dar vienos dainos pradžią: *Padainosme dainuszkei staunuiu biteliu – Kaki turim palikima no sawa tieweliu*. Ji liko nebaigta. Knygos pradžioje yra ta pačia ranka rašytas nuosavybės įrašas: *priguli j. Czepuliu*. Prieš *Žydu raudą* J. Čepulis įrašė dar vieną tekstą, kurį vargu ar galima priskirti dainoms, patarlėms ar pasakoms. Tai greičiau tam tikra formulė, sakoma bažnyčioje per sutuoktuves: *man padek Dewe ir wisi szwinti. Asz N. imu sau tawi N. ažu wiru ir žadu tawi miłetei. Wie[r]naj ir wezliwaj su tawimi. Giwinti ir jog tawis neapłaisiu lik smiertei Teip man padek Diewe ir wisi szwinti. Jus kurie tai girdite bukite swietkais kad ta reikalas bus. Jog tuo du iz giera ir liosa nara ir prideruncei pagal budo–bažniczias materisten in stajei*

3. Marginalijos, susijusios su knygos tekstu. Dažniausiai tai marginalijos, įrašytos gramatikose, žodynuose, pamokslų rinkiniuose ir pan. Paprastai tai esti pažodinis knygos teksto vertimas į lietuvių kalbą, paaiškinimai, susiję su tam tikra knygos teksto vieta, įvairių gramatikos taisyklių surašymas. Tokie rankraštiniai tekstai būdavo rašomi knygos paraštėse, labai smulkiu šriftu tarp eilučių, ypač dažnai gramatikose ir žodynuose specialiai paliktuose tuščiuose lapuose. Nemažai tokių marginalijų yra jau minėtoje 1599 m. M. Daukšos „Postilėje“ (sign. BAV 11. 2. 14). Kai kurie šios knygos pamokslai vos ne ištiesai primarginti tarp eilučių labai smulkaus šrifto įrašais juodu arba raudonu rašalu. Tokį tekstą sunku įskaityti. Paprastai tai buvo pavienių pamokslo žodžių vertimai į lenkų kalbą arba žodžių paaiškinimai lietuvių kalba. Todėl gana sunku nustatyti rašiusio žmogaus tautybę. Gali būti, kad jis buvo lenkas, kunigavęs lietuviškoje parapijoje, ir galėjo kai kuriuos neaiškius žodžius išsiversti į gimtąją kalbą arba pakeisti juos jam žinomais lietuviškais žodžiais; lygiai taip pat jis galėjo būti lietuvis kunigas, sakęs pamokslus lenkų kalba ir rengdamasis jiems vertęs nežinomus žodžius į lenkų kalbą. Todėl negalima teigti, kad marginalijos šioje knygoje yra lietuviškos arba lenkiškos, ir aptarti jų atskirai, nes jos, be jokios abejonės, tarpusavyje susijusios. Be to, kai kurie įrašai čia gali būti savotiškas spausdinto teksto redagavimas. Štai knygos tekste vietoje *Szwencziausios Mergos Marijos*, užbraukus žodį *Mergos*, įrašyta *Pannos*. Tokių smulkių pataisymų, kartais ir su pamokslų papildymais, šioje knygoje yra nemažai. Dabar labai sunku nustatyti, koku metu buvo užrašytos minėtos marginalijos, ir tai, ar jos siejasi su jau cituotu knygos pabaigoje esančiu pasakojimu.

Kitame Vilniaus universiteto bibliotekoje saugomame „Postilės“ (sign. Lr 1619) egzemplioriuje irgi yra gana daug įvairiakalbių rankraštiniių įrašų. Knygos pabaigoje randame vieno nuosavybės įrašo fragmentus, kuriuose galima perskaityti tik *Szi Kni... ..tuias I. Platr... 17[99 arba 39, arba 33] m*. Be to, knygoje dar yra Telšių bernardinų vienuolyno nuosavybės įrašas. Galima manyti, kad marginalijos paraštėse ir tarp eilučių įrašytos vėliausiai XVIII a., nes įrišant knygą (įrišimas labai panašus į populiarius XVIII a. knygų įrišimus) buvo apipjaustytas

knygos blokas su anksčiau parašėse įrašytų marginalijų dalimi. Lietuviškų įrašų kalba yra labai įdomi, tarmiška, šiek tiek panaši į „Postilės“ pamokslų kalbą: *zodžia diewo klausa yr ofštaika sawimp ... ; todel ir ne saka ne wiena priekalbuoje iauną ... tawo wissa daikta finanti ...* Panašiai, kaip ir anksčiau minėtoje „Postilėje“, čia gausu žodžių paaiškinimų lietuvių, lenkų ir lotynų kalbomis. Pavyzdžiui, virš spausdinto žodžio *minia* yra ranka įrašytas paaiškinantis žodžių junginys *didi pulkaj βmoniu* ir pan. Tokių panašių frazių bei knygos teksto paaiškinimų šioje „Postilėje“ yra gana nemažai. Juos taip pat reikėtų atidžiau patyrinėti.

Ypač daug šio tipo marginalijų yra gramatikose ir žodynuose. Šiuos įrašus tikriausiai paliko kalbos besimokiusieji žmonės. Dažniausiai tai dvikalbiai lenkų ir lietuvių arba vokiečių ir lietuvių kalbomis rašyti įrašai: žodžiai, posakiai, paaiškinimai, įvairios gramatikos taisyklės: linksniavimas, asmenavimas; neretai užrašomi žodžių formų skirtumai įvairiose tarmėse ir pan. Paprastai kai kuriose gramatikose specialiai skaitytojų užrašams būdavo įrišami tušti nenumeruoti lapai. Tiesa, ne visose knygose jie užpildomi jau minėtais įrašais. Pavyzdžiui, K. G. Milkaus knygoje „Anfangs-Gründe einer Littauischen Sprach-Lehre...“ (Königsberg, 1800, sign. Lr 815) įvairiomis pastabomis išmarginti ne tik specialiai tam palikti lapai, bet ir priešlapiai. Čia marginalijos užrašytos vokiečių ir lietuvių kalbomis. Iš įrašų pobūdžio galima spręsti, kad šiuo atveju žmogus mokėsi lietuvių kalbos, o ne atvirkščiai, nes visi paaiškinimai surašyti vokiečių kalba, o pavyzdžiai – lietuvių (*imu, imi, ima hast, (nicht inju ime)*). Galbūt tai filologo rašytos marginalijos, nes kai kur nurodomos tam tikrose vietovėse vartojamos žodžių reikšmės, rašybos ar tarimo ypatybės: *Ragnit. Pilkallen βamait. teip, teipo ton auf o.; spaudė Kurschen. deutl langes ē, dagegen Ragnit spaudē ([oder gar] de); matisme βem. matysim. dieviesme, diesme dēvėsim, dēsim* ir pan.

Įvairių Biblijos vertimų palyginimai knygoje „Philologisch-kritische Anmerkungen zur littauischen Bibel...“ (Königsberg, 1816, sign. Lr 11851–11852) taip pat gali būti priskirti aptartam marginalijų tipui. Šios marginalijos buvo užrašytos labai smulkiu šriftu tarp teksto eilučių ir parašėse: *LIII. 9. A U. jis palaidots kaip Diwio nesibijantiejs, ir numirs kaip ... bagots – Rhesa: jis [numirs], kaip Diwio Nesib., ir palaidots kaip bagots. Ebr.: ir taise jo Palaidojima prie ... ir prie Bagoczaus po Smer-tisa*. Toje pačioje knygoje yra dar vienas panašus įrašas (lietuvių ir lotynų kalbomis), palyginantis kelių Biblijos vertimų tekstus. Šių marginalijų autoriaus nustatyti beveik neįmanoma, nors čia ir yra nuosavybės ženklas – ekslibrisas, priklausęs Vaclovui Biržiškai, kuris, be savo parašo ir datos 1934 X 18, dar įrašė: *Užmokėjau Karaliaučiuje tik 10 litų V.B.* Minėtos marginalijos turėtų būti užrašytos daug anksčiau, negu V. Biržiškos nurodyta data.

4. Ūkininkų užrašai. Savo turiniu šios marginalijos paprastai esti labai įdomios, nes iš jų sužinome ne tik to meto įvykius, orų įdomybes, bet ir kaimo gyvenimo aktualijas, kainas, žmonių įpročius. Kad žmonės nepamirštų, kas buvo padaryta (pasodintos bulvės, suvežtas šienas ir pan.), jie tų įvykių dieną ar tiesiog patį įvykį įrašydavo į knygas. Jos anais laikais buvo labai saugomos, todėl tai būdavo patikima vieta, kur įrašyta informacija nepražūdavo. Dažnai tokias žinias Lietuvos

ūkininkai rašydavo į įvairius kalendorius ar maldų knygeles. Štai knygos „Jezus Marya ir Juozapas Szwełas...” (Vilnius, 1845, sign. Lr 10284) paskutiniame priešlapyje juodu rašalu ir pieštuku randame užrašytą tokią informaciją: *16 rustu balanu* (rašyta pieštuku) *51 kulis iškrestas kļojimi sukrauti* (rašalu). Įrašai tęsiasi ir kitame priešlapyje: *7 dienas vasarie laista karvie ant jieučiu žaloja*. Paskutinis įrašas rašytas vėl pieštuku: *laista karvie Ant jaučiu dvilikei denai Marceus žaloja*. Manoma, kad šios marginalijos užrašytos apie 1881 metus, nes knygoje dar yra keletas įrašų, rašytų to paties žmogaus iš Tamošiūnų šeimos (jie bus aptarti vėliau). Čia pažymėta ir data: *1881 m.*

K. Nezabitauskio knygoje „Surinkimas Dasekimu par Mokintus Žmonias...” (Vilnius, 1823, sign. Lr 858) buvo aptiktas dar vienas „ūkiško“ turinio rankraštinis įrašas, kuris, nors ir užrašytas pakankamai aiškiai ir yra lengvai įskaitomas, vis dėlto šiek tiek neaiškus: *Traukiunt Awilis Medin Purykio Išžtrinti, Paitkresu[?]*. Iš šio įrašo suprantama tik tiek, kad jis susijęs su bitininkyste. Aišku yra ir tai, kad jį užrašė Juozapas Puodžiūnas, nes knygos pradžioje randame ir šio žmogaus rašytą knygos nuosavybės įrašą: *Priguli unt Juozapo Podziunu Miczios Kaninkiszkiu 1864 Aprilaus 10, Diena*. Daugiau jokių įrašų knygelėje nėra.

5. Šiai grupei galima priskirti marginalijas, kurios susijusios su knygos savininko šeimos gyvenimo įvykiais. Kadangi knygos anais laikais buvo labai branginamos ir perduodamos kaip relikvijos iš kartos į kartą, tai žmonės surašydavo į jas svarbiausius šeimos įvykius: vaikų gimimo bei mirties datas, tėvų ir senelių gyvenimo metus, krikštyną, vestuvių datas, taip pat savo šeimos narių vardus. Dažniausiai tokie įrašai buvo rašomi į kalendorius ir krikščionims svarbias religinio turinio knygas (pavyzdžiui, Biblijas ir katekizmus), nes jos buvo labiausiai saugomos ir ilgai išlikdavo, išsaugodamos užrašytą visą giminės informaciją. Įrašai buvo rasti knygų priešlapiuose ir papildomai įklijuotuose tuščiuose lapuose. Jau minėtoje knygoje „Jezus Marya Juozapas Szwełas...” (Vilnius, 1845, sign. Lr 10284) šalia „ūkiškų“ įrašų yra ir toks: *Mateuszas Tamoszunas gimie 1822. Sunus Iazapas. 1857. Cta-ponas gimie 1866. Mateuszas Mire 1885* (paskutiniai du įrašai užrašyti jau kita ranka) *irjo sunus mirie jjuozapas 1924*. Visi įrašai, išskyrus paskutinį (jis užrašytas pieštuku), įrašyti violetiniu rašalu. Kadangi šios marginalijos rašytos ne vieno žmogaus, tai galima manyti, kad jos priklauso keliems Tamošiūnų šeimos nariams.

Kartais knygose galima rasti tik labai trumpą informaciją apie knygos savininko arba skaitytojo šeimos sudėtį. Štai knygos „Prideristes krykšcioniszkos par klausimus yr atsakimus dieļ parapionu...” (Vilnius, 1856, sign. Lr 6050) paskutiniame priešlapyje pieštuku spausdintinėmis raidėmis šalia vaiko ranka pieštų piešinėlių užrašyta šeimos sudėtis: *MOMA TATA KAZIUKAS LONGINAS ANULIS ANIUTA BOBUTA*. Ko gero, šie žodžiai yra besimokančio rašyti vaiko, bet įdomi informacija palikuonims išliko. Čia yra ir daugiau įrašų, priklausančių Kazimierui Baliui. Tai knygos nuosavybės ženklai, rašyti žmogaus, gyvenusio Skapiškio miestelyje. Kitos knygos (Orantas J. Šešos knygos apie tikra Krikščonuma... Tilžė, 1843, Lr 2200–2201) taip pat paskutiniame priešlapyje randame

keletą įvairių žmonių įrašų, rašytų mišria vokiečių ir lietuvių kalba: *Marike g. d. 8. Februar 1827 ... 17 1857 [gimusi] Evinutė 1857*. Toliau yra visai kito žmogaus marginalijos: *Emmute gimusi. 4. Otoberi 1840 isz aus [Ilrrmonaiten.] Szitot Oranto Knigos Priklauso Marikei Albuschat*. Gali būti, kad paskutinius įrašus rašė ta pati Marikė, kurios gimimas pažymėtas greičiausiai kurio nors iš jos tėvų pirmajame įrašė.

Dar vienas įdomus rankraštinis tekstas buvo rastas knygoje „Tikras Tėvyniszkas Kalendorius... 1898“ (Vilnius, 1897, Lr 12851–12853). Šie vienos šeimos gyvenimo įvykiai buvo įrašyti kalendoriaus viduryje įklijuotame languotame lape: *1898 metos Numire Antanas Staszys Spaliu mena 16 dieno. Antana Metrikai 48 ir prisz sakie neužmirszkite manes duokiet ubagam pinigų jo paskutinį žady Antanas*. Kitoje to paties lapo pusėje randame dar vieną įrašą: *1899 Memta Motyna musu pregiwiena ant zemes 76 [46 ?] Memtus. Martius. 24 noktij Ursziula Staszienne numire. Numire Kowas mena 24*. Daugiau jokių įrašų apie Stašių šeimą knygoje nėra. Priešlapyje yra įklijuotas Petro Jakšto ekslibrisas.

Galima pacituoti dar vieną rankraštinį šio tipo įrašą, rastą J. Oranto knygoje „Bešos Knygos apie Tikra Krikščionumą...“ (Memel, 1879, Lr 2024). Jis buvo užrašytas juodu rašalu knygos viduryje po tekstu: *Hanv. mielema. Hamošeli yra Hivusi [gimusi?] 22. antra Augusta po. Pietu ant Zegoriaus posi 7. tynu. Dienoji Sabatvo. Mete. Kad Rasše 1885. Wiena Tukstanti asštonis Ššimtus. Asštonis Sesšimt Penkis. Adams Rupkalwies*. Knygos pradžioje yra metais ankstesnis Adomo Rupkalvio nuosavybės įrašas.

6. Kitos marginalijos. Tai tokie rankraštiniai įrašai, kurie nesusiję nei su knygos tekstu, nei su ūkininkų gyvenimo įvykiais. Galima pateikti keletą tokių marginalijų pavyzdžių. Štai knygos „Naujas Testamentas musu Pono bey Išganymo Jezaus Kristaus...“ (Karaliaučius, 1740, Lr 10426) pabaigoje yra toks įrašas: *Diwys su wissais, kurrie lituwiszka Liežuwoji mokintisi nor. arba norinteis: Diwys garbintinas wissados ir amžinaij*. Pagal savo rašybą ir žodžių vartojimą šis tekstas atrodytų labai senas, bet, kita vertus, jį galėjo parašyti lietuviškai nelabai gerai mokantis žmogus. Galima manyti, kad šį sakinį 1821 metais užrašė teologijos studentas Karlas Raetheris, nes knygos pradžioje randame tokį įrašą, kurio raštas (šriftas, rašymo maniera) labai panašus į cituoto rankraštinio teksto: *[Carl] Raether Stud. theol. ... 8br. 1821...* Tvirtai teigti, kad du minėti įrašai iš tiesų priklauso tai pačiai rankai, negalima. Beje, knygos tekste tarp eilučių yra daug ypač smulkiai prirašytų pavienių žodžių. Pavyko įskaityti vos keletą. Paprastai tai tik kai kurių lietuviškų žodžių tiesioginis vertimas į vokiečių kalbą.

Dar vienas, atrodytų, su niekuo nesusijęs įrašas buvo rastas knygoje „Naujas Istatimas Jezaus Christaus...“ (Vilnius, 1816, sign. Lr 597). Jis buvo parašytas gana stambiu šriftu knygos pradžioje, po turiniu likusiame tuščiaame lape: *Szitaj Kniga Jra batai*. Galbūt knygos savininkas norėjo užsirašyti, kad ši knyga kainuoja tiek, kiek kainuotų batai? Žinoma, tai gali būti tik prielaida.

Kaip matome, lietuviškų marginalijų senosiose knygose randama gana daug. Deja, seniausių XVI–XVIII a. įrašų lietuvių kalba išliko nedaug. Bet yra nemažai

rankraščių lietuviškų tekstų, kurių tikslaus parašymo laiko nebuvo įmanoma nustatyti. Gali būti, kad dalis šiame straipsnyje paminėtų marginalijų buvo rašytos kaip tik XVI–XVIII a. Gaila, kad nėra suregistruotų ir publikuotų bent jau senųjų (rašytų iki XVIII a. pab.) lietuviškų rankraščių įrašų.

Galima teigti, kad lietuviškas marginalijas senosiose knygose rašė įvairaus išsilavinimo ir socialinės padėties žmonės: dvasininkai, ūkininkai ir netgi vaikai. Dažniausiai rašiusieji buvo knygos savininkai, patvirtinę tai nuosavybės įrašu.

Knygose labiausiai paplitę religinės tematikos rankraštiniai tekstai: maldos, poteriai, giesmės. Neretai tokios marginalijos buvo užrašomos keliomis kalbomis: lenkų, lietuvių, lotynų, o tai rodo, kad autorius turėjo neblogą išsilavinimą. Populiariu buvo į knygas įrašyti įvairių dainų tekstus, suregistruoti šeimos gyvenimo įvykius arba įvairių ūkio darbų baigimo datas.

Marginalijų turinys įdomus ne vien tuo, kad šiuose tekstuose yra išsaugota informacija apie to meto knygų skaitytojus, jų išsilavinimą, papročius, ūkyje atliekamus darbus, bet ir tuo, kad ši informacija dažnai perduodama tarmiška, senovine kalba, vartojant dabar jau užmirštus žodžius ar posakius, rašant juos pagal savas gramatikos taisykles, o kartais ir visai be jų, vadovaujantis tik lietuviško žodžio skambėjimu, bandant užrašyti jį kitos kalbos raidėmis. Lietuviškos marginalijos yra tikrai įdomi ir mažai ištirta sritis. Reikėtų, kad knygos tyrinėtojai, istorikai, filologai ir kultūros istorijos mokslininkai šiai sričiai skirtų daugiau dėmesio.

Įteikta 1988 m. kovo mėn.

LITAUSISCHE MARGINALIEN IN DEN BÜCHERN DES 16.–19. JAHRHUNDERTS

SONDRA RANKELIENĖ

Zusammenfassung

Die Marginalien sind handschriftliche Randbemerkungen in den Handschriften und Büchern. Die Marginalien haben die Leser oder Bücherbesitzer meistens in den Büchern geschrieben. Die handschriftlichen Randbemerkungen in alten Büchern sind besonders für verschiedene Wissenschaften interessant. Die Marginalien in litauischer Sprache sind für die litauische Geschichte, Philologie, für Forschungen der litauischen Leser interessant. Es gibt nicht sehr viele alte Marginalien in der litauischen Sprache des 16.–18. Jahrhunderts bekannt. Diese Marginalien sollen registriert und publiziert sein.

Die Marginalien wurden aus den Büchern des 16.–19. Jahrhunderts gesammelt. Diese Bücher sind jetzt in der Rara-Abteilung der Universität Vilnius. Man hat in diesen Büchern sehr viele litauische Marginalien gefunden. Meistens waren das die religiösen Texte: Psalmen, Gebete. Manche Menschen haben in den Büchern verschiedene Lieder, Geschichte, Sprichwörter eingeschrieben, die anderen machten in den Büchern wirtschaftliche Bemerkungen. Die Sprache und Grammatik der Marginalien ist ganz alt und interessant: jetzt kann man diese Sprache fast verstehen. Es ist noch eine Schwierigkeit mit der Marginalienforschung: meistens sind diese Marginalien kaum lesbar, weil der Text schon lange geschrieben ist und die Buchstaben nicht mehr sehen kann. Doch können diese litauischen Marginalien uns sehr viel Information über die Leser, Sprache und damalige Sitten geben.